

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1986

СТАТТІ

В. Ю. МУРЗІН

Про утворення
Північнопричорноморської Скіфії

Дослідження історії скіфського населення Північного Причорномор'я ускладнюється малочисельністю архаїчних скіфських пам'яток на цій території. Відомо лише близько 20 скіфських поховань VII—VI ст. до н. е., рівномірно розташованих на величезній території Північнопричорноморського степу, які в більшості своїй, за винятком курганів поблизу слободи Криворіжжя на р. Калитва та Мельгунівського, відзначаються небагатим інвентарем.

Понад 80 скіфських поховань, розміщених між Дунаєм і Доном, датуються кінцем VI—V ст. до н. е. Більшість з них (до 70%) сконцентровано в Нижньому Подніпров'ї і Степовому Криму, де трапились багатші пам'ятки цього часу: Гостра Томаківська, Бабина, Перша Завадська і Чабанцева Могили, Золотий, Ак-Мечетський кургани і т. д.¹ Кількість пам'яток V ст. до н. е. постійно зростає. Нами враховувались лише ті, датування яких не викликало ніяких сумнівів. Тим часом відомо чимало рядових скіфських поховань, інвентар яких можна віднести як до другої половини V, так і до першої половини IV ст. до н. е. Можливо надалі в результаті розробки дещо детальнішої хронологічної шкали деякі з них поповнюють список скіфських пам'яток V ст. до н. е., зробивши цю групу археологічних пам'яток ще рельєфнішою і вагомішою. Таким чином, малочисельність найдавніших (VII—VI ст. до н. е.) скіфських пам'яток на території Степового Північного Причорномор'я контрастно виділяється не лише на фоні розміщених у цьому регіоні численних могильників IV—III ст. до н. е., але й на фоні скіфських пам'яток V ст. до н. е. Безсумнівно, така обставина потребує пояснення.

У сучасній літературі найбільш поширені два тлумачення цього факту. В. А. Іллінська пояснювала його існуванням у період архаїки спеціальних, віддалених від Степового Причорномор'я і схованих на місцевості кладовищ, які вона ототожнює із згаданим Геродотом Герросом, якому найбільше відповідає Посульська група курганів скіфського часу². В основі іншої точки зору, що була обґрунтована М. І. Артамоновим³, лежить уява про занепад Північного Причорномор'я в VII—VI ст. до н. е. спочатку у зв'язку з відпливом найактивнішої частини його населення на південь від Головного Кавказького хребта, викликаним передньоазіатськими походами скіфів, а потім невдалою скіфською експансією в Передню Азію, яка на деякий час знекровила племена кочових скіфів.

Припущенню В. А. Іллінської суперечать, на нашу думку, дві обставини. По-перше, згадуючи Геррос, Геродот мав на увазі конкретну територію, де в його епоху, тобто в V ст. до н. е., скіфи ховали своїх царів⁴. Ніяких даних про наявність спеціальних кладовищ скіфської знаті в VII—VI ст. до н. е. і їх місцезнаходження ми не маємо. По-друге, виникнення Посульських курганів належить до часу не раніше другої чверті VI ст. до н. е.⁵, що знов-таки залишає незаповненим майже сторічний відрізок часу, тобто VII—початок VI ст. до н. е.

Для з'ясування думки М. І. Артамонова необхідно зупинитися на подіях, пов'язаних із вторгненням скіфів до Передньої Азії. Як відомо, поява скіфів на кордонах давньосхідних держав відноситься, згідно з ассирійськими джерелами, до 70-х років VII ст. до н. е.⁶ Ця дата підтверджується виявленими на Закавказзі найдавнішими скіфськими дволопатеви подовжено-ромбічними (так званого енджинського типу) наконечниками стріл, які датуються першою половиною VII ст. до н. е. і археологічно фіксують практично одночасову появу скіфів як в степових районах Північного Причорномор'я і Північного Кавказу, так і на території, розміщеній на південь від Головного Кавказького хребта⁷.

Початковий період скіфської присутності в Передній Азії пов'язаний з іменами царів Ішпакаєа і Партатуа (Прототія). На цьому етапі політична позиція скіфів ще не визначається послідовністю. Так, Ішпакаєа виступає на боці антиассирійської коаліції, а Партатуа приблизно в той же час веде переговори про союз з Ассірією і домагається заключення шлюбу з ассирійською царівною⁸. Зрештою в середовищі скіфів, очевидно, перемогла ассирійська орієнтація, і союз з Ассірією було укладено. В усякому разі з початком облоги Ніневії мідійськими військами в Передній Азії з'являються скіфи під проводом сина Партатуа — Мадія, які і врятовують столицю Ассирії, а згодом і досягають кордонів Єгипту⁹. Ці події знаменують собою початок скіфського панування в Передній Азії, встановлення якого, за І. М. Д'яконовим, відноситься до середини VII ст. до н. е.¹⁰, або, за В. О. Білявським, до останньої його чверті¹¹.

З цього, навіть надто стисло, викладення подій випливають, на нашу думку, кілька висновків.

По-перше, прояснюється характер скіфської гегемонії в Передній Азії, основною умовою встановлення якої була боротьба Ассирії з країнами, що протистояли їй. В даній політичній ситуації скіфи на деякий час стають третьою і вирішальною силою в цьому районі, оскільки від їх позиції значною мірою залежав результат боротьби між передньоазіатськими державами. Розгром Ніневії об'єднаними силами Мідії та Вавилону в 612 р. до н. е. і наступне знищення союзними військами останніх оплотів ассирійської держави, що тривало до 605 р. до н. е.¹², забезпечили встановлення в Передній Азії відносного миру. Саме ці події, а не «кривавий бенкет Кіаксара» — ефектний, але, мабуть, досить звичайний для того часу випадок, підірвали воєнно-політичну основу скіфського панування в регіоні і привели до завершення передньоазіатської епопеї скіфів.

По-друге, наведені дані суперечать висновкам М. І. Артамонова, який трактував рух скіфів у Передню Азію як масове і організоване переселення всього народу з метою оселитися на захопленій території¹³. З писемних джерел ми знаємо про дві хвилі скіфського вторгнення до Закавказзя і Передньої Азії: скіфів Ішпакая та Партатуа у 70-і роки VII ст. до н. е., а пізніше — полчищ Мадія. Ці акції, як видно з писемних джерел і археологічного матеріалу, мали яскраво виражений характер військових походів і не привели до оселення значної частини скіфів в завойованих районах. В усякому випадку питання про скіфське царство в Передній Азії як про певну територіальну одиницю викликає все більше сумнівів у спеціалістів¹⁴.

Якщо наші висновки правильні, то Скіфія VII—VI ст. до н. е. як самостійне політичне формування знаходилася за межами Передньої Азії і відповідно ліквідація скіфської гегемонії в цьому районі Давнього Сходу, обумовлена не стільки повним розгромом скіфів-завойовників, скільки зміною політичної ситуації, не могла привести до катастрофічних наслідків, здатних відбитися на життєздатності скіфської держави.

Для того, щоб впевнитися в цьому, слід звернути особливу увагу на архаїчні пам'ятки скіфської культури, виявлені в степових районах Північного Кавказу. Як згадувалося раніше, найдавніші археологічні сліди скіфської культури на території Північного Кавказу представлені наконечниками стріл єнджинського типу, а також матеріалами поховань біля Лермонтовського роз'їзду і Кам'яномостського могильника, у складі комплексів яких знайдені речі і новочеркаського і скіфського типу¹⁵. Ці знахідки, що датуються першою половиною VII ст. до н. е., археологічно документують зустріч місцевого доскіфського населення, яке володіло на той час культурою типу Новочеркаського скарбу, з прийшлими племенами східних номадів, які принесли з собою такі нові для півдня європейської частини СРСР культурні елементи, як наконечники стріл жаботинського типу, стременоподібні вудила, круглі бронзові дзеркала з петлею на звороті, наверх, можливо, мечі-акінаки та деякі інші компоненти власне скіфської культури VII—VI ст. до н. е. На думку автора, остання виникла в результаті змішання місцевих і прийшлих етнічних компонентів в умовах і при активному впливі передньоазіатських походів, що обумовило органічне злиття трьох культурних джерел — привнесеного східного (протоскіфського), місцевого новочеркаського (кімерійського) та передньоазіатського (переважно асирійського і урартського).

Імовірно, місцем остаточного формування скіфської культури і були степи Північного Кавказу, які служили протягом VII — початку VI ст. до н. е. не тільки своєрідним плацдармом для просування скіфів в країни Передньої Азії, а й місцем мешкання основного ядра скіфських племен¹⁶. Дійсно, в степових районах Північного Кавказу, обмежених на заході р. Кубань, а на сході рівнинними передгір'ями Чечено-Інгушетії, виявлені численні пам'ятки скіфської культури VII — першої половини VI ст. до н. е., серед яких особливу увагу привертають Олексіївський, Ставропольський (1953 р.), Келермеські, ранні Ульські кургани, кургани біля хут. Красне Знамя та багато інших одночасових ім археологічних пам'яток. Наявність скіфів у зазначеному районі можна простежити і за знахідками скіфських речей у пам'ятках місцевого населення Північного Кавказу, запозичених останніми деяких особливостей скіфського поховального обряду¹⁷. Ці обставини значно відрізняють північнокавказькі степи від південних районів Північного Причорномор'я, де, як зазначалося вище, нараховується близько 20 скіфських пам'яток VII—VI ст. до н. е., причому це переважно небагаті поховання рядових общинників. Наведені дані з усяєю очевидністю підтверджують знаходження центру Скіфії в VII — першій половині VI ст. до н. е. на території Північного Кавказу, тоді ж як степи Північного Причорномор'я (після вигнання з них на початку VII ст. до

н. е. кімерійського населення) залишилося досить малонаселеною західною периферією Скіфії.

Однак існування центру Скіфії в степах Передкавказзя і Північного Кавказу було порівняно недовгим. Згідно розповіді Геродота про вторгнення в Скіфію військ Дарія I, наприкінці VI ст. до н. е. великі простори Північного Причорномор'я були вже надійно освоєні скіфськими племенами, об'єднаними під владою скіфів-царських. На той час сформувалися і кордони Північнопричорноморської Скіфії, причому східна їх межа проходила по р. Дон¹⁸.

Розповідь Геродота підтверджується і археологічним матеріалом — саме з кінця VI ст. до н. е. на території Степового Північного Причорномор'я помітно збільшується кількість скіфських поховальних пам'яток, з'являються скіфські поховання з численним і багатим інвентарем. На жаль, сам процес переміщення ядра Скіфії із східних районів до Північного Причорномор'я не фіксується. Єдиним відголоском цих подій є відома розповідь Геродота, згідно з якою на шляху до Північного Причорномор'я скіфів «чекало лихо, не менше, ніж війна з мідянами: вони зустріли там сильне вороже військо. Адже жінки скіфів внаслідок довгої відсутності чоловіків вступили у зв'язок з рабами... Від цих-то рабів і жінок скіфів виросло молоде покоління. Дізнавшись про своє походження, юнаки почали противитися скіфам, коли ті повернулися із Мідії¹⁹. Напівлегендарний, епічний характер цієї оповіді викликав у багатьох спеціалістів, зокрема, у такого знавця давньої історії нашого півдня, як С. А. Жебелев, сумніви щодо її історичної цінності²⁰.

Інші дослідники вбачають у цьому уривку відображення конкретних подій, пов'язаних з остаточним опануванням скіфами великих просторів Північного Причорномор'я, поверненням ними позицій, втрачених у період передньоазіатських походів, повним підкоренням місцевих північнопричорноморських племен. Але така інтерпретація розповіді Геродота, як і раніше, залишає відкритими три основні питання: 1) до якого часу належать описувані події? 2) хто конкретно протистояв скіфам у цій війні? 3) які конкретні причини конфлікту? Відповідь на ці питання допоможе з'ясувати процеси, пов'язані з формуванням Північнопричорноморської Скіфії.

На жаль, інформативні можливості писемного джерела в даному випадку дуже обмежені. Тому єдиним шляхом для з'ясування питань, які нас цікавлять є аналіз історичної ситуації, що склалася на території Північноєвропейського степу в період та напередодні згаданих подій. Не важко визначити цей відрізок часу, оскільки військові дії, описані Геродотом, мають чіткі хронологічні координати: вони відбулися в період між завершенням передньоазіатських походів і остаточною стабілізацією східного кордону Північнопричорноморської Скіфії. Як відомо, однією з останніх подій, пов'язаних з перебуванням скіфів на території Закавказзя та Передньої Азії, була війна між мідійським царем Кіаксаром і лідійським правителем Аліатом, що завершилася, як переконливо показав В. В. Струве, близько 585 р. до н. е.²¹ Остаточне формування кордонів Скіфії в межах Північного Причорномор'я належить до часу не пізніше кінця VI ст. до н. е. Таким чином, описана Геродотом сутичка, якщо вона дійсно мала місце, відбулася близько середини VI ст. до н. е., а проміжок часу, який нас цікавить, відповідно охоплює всю першу половину VI ст. до н. е.

Як уже зазначалося, кінець VII — початок VI ст. до н. е. є часом найвищого розквіту скіфської культури в степових районах Передкавказзя і Північного Кавказу. Передньоазіатські походи були невичерпним джерелом збагачення, що знайшло своє відображення в поховальному інвентарі грандіозних курганів Прикубання і Ставропілля, які можна порівняти за розмірами та кількістю нагромаджених в них багатств хіба що з курганами скіфських царів IV ст. до н. е. Зміцнення Мідії і ліквідація скіфського панування в Передній Азії, а потім і

повне їх вигнання з цього району дуже негативно вплинули на розвиток скіфського суспільства, оскільки позбавили його вагомої долі додаткового продукту, отримуваного до того ж у вигляді необхідних скіфам ремісничих виробів та продуктів землеробства. Північнокавказькі степи, які колись правили скіфам за природний плацдарм для дій у Передній Азії, перетворилися на майже ізольовану територію, віддалену від основних землеробських центрів того періоду.

Ми можемо констатувати, що завершення передньоазіатських походів деякою мірою відобразилося і на становищі, що склалося в Степовому Північному Причорномор'ї. Якщо до VII ст. до н. е. традиційно відносять поховання на Темир-Горі*, то починаючи з кінця VII — початку VI ст. до н. е. кількість пам'яток на цій території дещо збільшується. Певний приплив населення в даний час фіксується передусім матеріалами відомих курганів на р. Калитва та Мельгунівського, які мали речі передньоазіатського походження, і хронологічно збіжних з Келермесом. На жаль, решта найдавніших пам'яток Північного Причорномор'я, серед яких багаторазово згадувані в археологічній літературі поховання біля сіл Константинівка Запорізької області, Семенівка та Нижні Сірогози Херсонської, Огороднього Одеської і т. д., через нечисленність знайденого в них інвентаря не піддаються точному датуванню: визначаючи час їх виникнення залишається лише задовольнитися менш конкретною датою — VI ст. н. е. Однак, незважаючи на деяке відносне зростання кількості пам'яток у степових районах Північного Причорномор'я з VI ст. н. е. абсолютна кількість цих пам'яток, «розкиданих» на значній віддаленості одна від одної, залишається, як і раніше, настільки невеликою, що припускати наявність в Північно-причорноморському степу якоїсь більш-менш численної і єдиної групи кочового населення не доводиться.

Інша ситуація простежується на території лісостепової частини Північного Причорномор'я. Серед виділених тут археологічних груп особливе місце займають західно- і східноподільські, киево-черкаська і ворсклинська, які виникли на місцевій чорноліській основі. Цей цілісний в культурному і, певне, в етнічному відношенні масив територіально простягався від Верхнього Дністра до Дніпра та далі по нижній і середній течії Ворскли на 400 км. Його протяжність з півдня — від межі степів, на північ — до лісових кордонів досягала 380 км²⁵. Яскрава та самобутня культура, яка існувала на цьому просторі в скіфський час, зазнає в VII—VI ст. до н. е. особливого розквіту і піднесення.

Високий рівень економіки, що базувався на орному землеробстві, призвів до консолідації місцевих племен. На зміну невеликим поселенням і укріпленням селищам чорноліського часу приходять великі городища, серед яких можна відзначити Немирівське, Матронінське, Трахтемирівське та ін., що були центрами міжплеменних об'єднань²⁶. Посилюється процес майнової та соціальної диференціації, відбувається виділення воєнної аристократії. До недавнього часу ця тенденція більш чітко простежувалася в східних районах Правобережного Лісостепу, на території добре вивченої киево-черкаської групи пам'яток. Так, за спостереженнями В. А. Іллінської²⁷, найбільш виразний набір озброєння зустрічається в курганах басейну р. Тясмин з рубежу VII—VI ст. до н. е. В похованнях першої половини VI ст. до н. е. кількість пред-

* Така рання дата Темир-Гори (середина — третя чверть VII ст. до н. е.), обґрунтована лише єдиною імпортною посудиною (родосько-мілетська ойнохоя), можливо, дещо занижена²². Зразки скіфського звіриного стилю з цього комплексу, зокрема різні голівки хижої птиці, мають найбільш близькі аналогії в пам'ятках VI ст. до н. е. — похованнях біля Нижніх Сірогоз, Семенівки, № 3 Комарівського могильника, № 4 кургану № 6 біля с. Височине та № 8 кургану № 7 поблизу с. Новоолександрівка²³. Мабуть, дату комплексу на Темир-Горі слід визначити за цими пізнішими речами. В усякому разі висловлена М. І. Артамоновим думка про необхідність перегляду хронології Темир-Гори²⁴ потребує пильної уваги.

метів озброєння помітно зростає. Друга половина VI ст. до н. е. характеризується наявністю в курганах практично всього складу паноплії скіфського типу. Найвища концентрація предметів озброєння в курганах місцевої аристократії. Серед них назвемо поховання № 2 кургану Реп'яховата Могила²⁸, курган № 38 біля с. Гуляй-Город, № 432 біля с. Журівка²⁹, де в просторих спорудах, які мали парні поховання, були виявлені чудові зразки захисного та наступального озброєння, численні деталі кінської вузди.

Подібна картина простежувалась і в курганах Поросся: № 100 біля с. Синявка, № 68 поблизу с. Курилівка, № 40 — с. Бобринця та ін.³⁰ Дещо гірше вивчені пам'ятки на території Східної і Західної Подолії, однак досліджені кургани з Середнього Подністров'я поблизу сіл Долиняни і Перебиківців також мали численні предмети озброєння і кінської вузди. Серед них особливо виділяються кургани № 2 біля с. Перебиківці, № 2 та № 3 біля с. Долиняни³¹. На території ворсклинської групи поховання воїнів-аристократів виявлені в таких курганах VI ст. до н. е., як № 13 біля сіл Кириківка, Опішлянка, Вітова Могила та ін.³²

Відомо, що з VII ст. до н. е. велике значення в розвитку економіки району, що нас цікавить, починають відігравати торговельні зв'язки між населенням Правобережного Лісостепу і античним світом, здійснювані при посередництві грецьких колоністів, які освоювали північне узбережжя Чорного моря. Виникнення цих зв'язків належить до часу не пізніше другої чверті VII ст. до н. е. Археологічно даний процес простежується за знахідками східно-середземноморської розписної кераміки, зосередженої переважно в лісостеповому межиріччі Дніпра та Бугу. Серед знахідок слід згадати такі речі, як шийка родосько-іонійського кухля з кургану біля с. Болтишка Кіровоградської області, фрагменти родосько-іонійських ойнохой, виявлені на Немирівському городищі, уламок посудини того ж походження, знайдений на поселенні біля с. Жаботин Черкаської області³³. Значна активізація торгівлі між населенням Лісостепу і античними центрами відбувається в VI ст. до н. е.

Особливо велика концентрація виробів грецьких майстрів в пам'ятках VI ст. до н. е., розташованих у районі Канева і басейну р. Тясмин. В них поряд з амфорами виявлено художню іонійську та античну кераміку, привізні металічні вироби³⁴. Ці матеріали вказують, що основним напрямком торговельної діяльності грецьких колоністів в VI ст. до н. е. були східні райони Правобережного Лісостепу, які відповідають поширенню киево-черкаської групи пам'яток. Саме звідси в грецькі міста був спрямований основний потік вирощеного в Середньому Подніпров'ї хліба. Показником активної торгівлі хлібом, на думку Б. О. Рибаківа, є назва Ольвії — «Торжище Борисфенітів». Під останніми, на його думку, слід розуміти населення, що і склало киево-черкаську групу археологічних пам'яток скіфського часу, витягнуту уздовж Дніпра майже на 400 км³⁵.

Відповідно, основними джерелами грецького імпорту в VII—VI ст. до н. е. були, як це встановлено археологічною наукою, античні поселення Дніпровсько-Бузького лиману, передусім Березань і Ольвія. Згідно з дослідженнями Л. В. Колейкіної, Березанське поселення виникло десь у третій чверті VII ст. до н. е. Що стосується часу виникнення Ольвії, то тут справа дещо складніша. С. І. Капошина відзначала, що найдавніші поховання Ольвійського некрополя належать до часу не раніше середини VI ст. до н. е. С. Д. Крижицький писав про те, що на території самої Ольвії культурний прошарок першої половини VI ст. до н. е. ще не знайдено. Проте Ю. Г. Виноградов вважає, що археологічні й епіграфічні матеріали дають змогу віднести час заснування Ольвії до рубежу VII—VI ст. до н. е.³⁶ Утворення Ольвії, що в певному розумінні було наслідком торговельного обміну між греками та варварським населенням Північного Причорномор'я, в свою чергу, сприяло подальшій інтенсифікації цього обміну, вело до збільшення

об'єму торгівлі. Так, у другій половині VII — першій половині VI ст. до н. е. на території Північного Причорномор'я складається своєрідна історична ситуація, що визначила наступну багатотисячолітню долю населення регіону.

Головною особливістю цієї ситуації, було те, що території торгових партнерів не прилягали одна до одної. Вони були відокремлені широкою смугою Північнопричорноморського степу, яким проходили торговельні комунікації, пов'язуючи ці дві культурні області. Серед них значне місце займали такі вже добре освоєні шляхи, як Дніпро та Південний Буг. Тому, звичайно, Нижнє Подніпров'я ставало центром уваги кочових племен, які намагалися встановити контроль над торговельними шляхами.

В цьому зв'язку привертає увагу повідомлення Костянтина Багрянородного, яке не тільки характеризує конкретну ситуацію, що існувала в X ст. на південних кордонах Київської Русі, а й дає деяке уявлення про загальні закономірності у відносинах степових кочовиків і хліборобів Лісостепу: «І Руси намагаються жити в злагоді з Печенегами: вони купують у них биків, коней та овець і від цього живуть легше і привільніше, поскільки на Русі жодної з названих тварин немає. До того ж Руси не можуть зовсім навіть виступати на закордонні війни, якщо не живуть у злагоді з печенегами, оскільки останні під час їх відсутності можуть самі робити наскоки і знищувати та псувати їх майно. Тому Руси, даби не мати від них шкоди, і з огляду на те, що народ цей дуже сильний, завжди намагаються бути з ними в союзі і отримувати від них допомогу, щоби разом і рятуватися від ворогування з ними, і користуватися допомогою.

Руси не можуть навіть приїздити до цього царственного граду Ромейв, якщо не живуть у злагоді з Печенегами, ні заради війни, ні заради торговельних справ, поскільки, досягнувши на судах річкових порогів, вони не можуть пройти їх, якщо не витягнуть суда із річки і не перенесуть їх на плечах; нападаючи тоді на них, печенезькі люди легко примушують тікати та побивають [Русів], поскільки не можуть виконувати одночасно дві справи»³⁷.

Подібна ситуація збереглася і пізніше. Половецькі орди, які змінили печенегів, як і колись, загрожували безпеці дніпровського, відомого в літописах під назвою «грецького», шляху. Цей шлях потребував постійної охорони, особливо в ключових його пунктах (Канев, район порогів), руськими військами. Лише протягом 60-х років XII ст. руськими князями було організовано кілька походів проти половців, які порушували торговельні комунікації³⁸.

А проте, як зазначав О. Л. Якобсон, половці не завжди чинили перепони руській торгівлі. В зв'язку з виникненням великого пункту транзитної торгівлі у Судаку, що знаходився під контролем половців, останні сприяли її розвитку. Завдяки цьому руські торговельні шляхи до Тавриди в XII ст. дещо пожвавилися³⁹.

Наведені дані свідчать не тільки про пряму залежність торговельних взаємовідносин подніпровських слов'ян і Візантії від позиції кочового Степу, але й про виникнення певної економічної цілісності в межах степових та лісостепових районів Північного Причорномор'я, яка ґрунтувалася на взаємному доповненні двох різних господарських систем. Очевидно, що рівновага між ними значною мірою залежала від реального співвідношення сил. Давньоруська централізована держава з успіхом протистояла натиску південних номадів. Важливими віхами цього протистояння була діяльність Святослава та Володимира, спрямована на захист південних рубежів Київської Русі від печенегів, заснування укріплених поселень на кордонах із Степом. Активні військові дії проти нової хвилі степових половців, які захопили торговельні комунікації, неодноразово обговорювалися на з'їздах руських князів, зокрема на з'їзді 1168 р., скликаного за ініціативою київського князя Мстислава⁴⁰.

Дещо інакше розвивалися події в скіфський час. Не викликає сумнівів, що скіфи першими серед кочових народів відчули на собі притягальну силу Нижнього Подніпров'я як ключового пункту, що відкривав доступ до необхідних їм виробів і продуктів, які вироблялися хліборобами Лісостепу, шляхом встановлення контролю над торговельними комунікаціями цього району⁴¹. Це пояснює факт переміщення центру архаїчної Скіфії з Північнокавказького степу, що втратив своє значення після закінчення передньоазіатських походів, до нижньої течії Дніпра і степового Криму. Звідси витікає, що оповідь Геродота про боротьбу скіфів з «нащадками сліпих», заради пояснення якої був зроблений такий довгий відступ, і був відголосом подій, пов'язаних з намаганням скіфів захопити головну позицію в торгівлі греків та місцевого населення, яка саме до середини VI ст. до н. е. перетворилася на реальний фактор економічного розвитку Північного Причорномор'я.

Однак залишається нез'ясованим ще одне питання — хто протидіяв скіфам в їх просуванні на захід? Дійсно, із викладу Геродота витікає, що скіфи зіткнулися в Північному Причорномор'ї з сильним і добре організованим противником, який зумів деякий час протистояти натиску кочовиків, зберігши, незважаючи на безславне завершення передньоазіатських походів, значний військовий потенціал. Як ми вже неодноразово згадували, VI ст. до н. е. представлено в Північнопричорноморському степу поодинокими, розрізненими пам'ятками. Якщо навіть припустити, що виявлений в них інвентар, який відповідає нашим уявленням про скіфську культуру VI ст. до н. е., є своєрідним камуфляжем, приховуючим від погляду дослідника зв'язок населення, що залишило ці пам'ятки, з місцевими племенами Північного Причорномор'я доскіфського часу, то і тоді важко уявити, що це малочисельне та розрізнене населення могло чинити серйозну протидію скіфській експансії. Єдиним реальним противником скіфів у Північному Причорномор'ї було населення Лісостепу. Наведені нами археологічні матеріали, що свідчать про виділення всередині лісостепового землеробського суспільства спеціального воїнського прошарку, підтверджують цей висновок.

Згідно Геродоту, найбільш значні події відбувалися на території Керченського півострова⁴². Проте відсутність інших історичних деталей у цій оповіді, її епічний характер породжують сумніви щодо точності географічної прив'язки. На нашу думку, впевнено можна говорити лише про те, що конфлікт відбувався в степових районах Північного Причорномор'я, де і повинна була розгортатися основна боротьба за володіння торговельними комунікаціями.

Очевидно, театр військових дій був добре відомий кожному із противників. У всякому разі знахідки лісостепової кераміки VII—VI ст. до н. е., виявлені на території Нижнього Побужжя⁴³, свідчать, що в цей період значні групи лісостепового населення вільно пересікали степову смугу, яка відокремлювала перші поселення греків від землеробських центрів Середнього Подніпров'я.

Ситуація змінюється наприкінці VI ст. до н. е. Характеризуючи комплекс ліпної кераміки Нижнього Побужжя, К. К. Марченко, зокрема, зазначає: «Визначення етнокультурної належності комплексів V — першої половини IV ст. до н. е. не викликає серйозних ускладнень. Відсутність помітних зв'язків цього матеріалу з кружалним грецьким, а також лісостеповим і гето-фракійським ліпним посудом дає можливість з деякими застереженнями вважати його органічним цілим. Зіставлення матеріалів з ліпною керамікою Каменського городища на Дніпрі — загально визнаного еталона скіфської степової культури V—III ст. до н. е. — дає можливість вважати їх дуже близькими. Це не залишає сумнівів у тому, що варварський компонент населення Ольвії та оточуючих її сільськогосподарських поселень складався в цей час майже виключно із степових скіфів, що осіли в Нижньому Побужжі»⁴⁴.

Таким чином, на відміну від давнішого часу, коли слов'янське населення лісостепової смуги, об'єднане в рамках єдиної держави, з успіхом відбивало натиск кочового населення, в VI ст. до н. е. перемога була на боці степовиків. Вона була закріплена остаточним сформуванням Північнопричорноморської Скіфії в межиріччі Дону і Дунаю, основним центром якої були степи Нижнього Подніпров'я, що мали важливе стратегічне значення. Саме тут концентрується основна маса скіфських пам'яток V—IV ст. до н. е., серед яких особливе місце займає укріплене Кам'янське городище, що традиційно ототожнюється зі столицею степових скіфів, а також найбільш багаті скіфські кургани. В останніх нагромаджено багато речей античного виробництва, що фіксує певні зміни в розподілі продуктів торговельного обміну між населенням Лісостепу та степовими номадами. Встановлення останніми контролю над пересікаючими підвладну їм територію торговельними шляхами мало, очевидно, й інші наслідки. Одним із них було виникнення вимушеної економічної єдності двох різних господарських устроїв у рамках Степу та Лісостепу. Гадаємо, що така обставина багато чим полегшила подальше політичне об'єднання цих складових частин Північного Причорномор'я в межах єдиної держави, яке відбувалося в часи Геродота. Наступає новий етап у розвитку Північнопричорноморської Скіфії, саме виникнення якої було обумовлене встановленням регулярних торговельних контактів античного світу з землеробським населенням Лісостепу.

В. Ю. МУРЗИН

Об образовании Северопричерноморской Скифии

Резюме

Хорошо известен факт крайней малочисленности наиболее архаических (VII—VI вв. до н. э.) скифских памятников на территории степной части Северного Причерноморья. Это объясняется тем, что в период скифских походов в Переднюю Азию и сразу же после их окончания основное ядро скифских племен обитало в степных районах Северного Кавказа. Перемещение центра Скифии в Нижнее Поднепровье и Степной Крым происходит во второй половине VI в. до н. э., что прослеживается по письменным источникам (Геродот) и увеличению числа скифских захоронений на этой территории с конца VI в. до н. э. Наиболее вероятной причиной этого перемещения является стремление кочевых скифов к установлению контроля над торговыми коммуникациями, связывавшими античный мир и земледельческие центры Лесостепного Поднепровья, что открывало для них возможность получения необходимых продуктов, производимых земледельческими племенами Среднего Поднепровья. Установление такого контроля во многом облегчило политическое объединение кочового и оседлого населения Северного Причерноморья в рамках единого государства.

¹ Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. — Киев, 1984, с. 46—47.

² Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — Киев, 1968, с. 187.

³ Артамонов М. И. Загадки скіфської археології. — УІЖ, 1970, № 1, с. 26—29; Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы в Азии. — В кн.: Первобытная археология Сибири. Л., 1975, с. 102—104.

⁴ Геродот. История. — Л., 1972, с. 204.

⁵ Ильинская В. А. Указ. соч., с. 181.

⁶ Дьяконов И. М. История Мидии. — М.; Л., 1956, с. 245.

⁷ Галінська В. А. Бронзові наконечники стріл так званого жаботинського і новочеркаського типів. — Археологія, 1973, № 12, с. 13—26.

⁸ Дьяконов И. М. Указ. соч., с. 245—246.

⁹ Геродот. Указ. соч., с. 44—45.

¹⁰ Дьяконов И. М. Указ. соч., с. 288.

¹¹ Белявский В. А. Война Вавилона за независимость (627—605 гг. до н. э.) и гегемония скифов в Передней Азии. — В кн.: Исследования по истории стран Востока. Л., 1964, с. 93.

¹² Дьяконов И. М. Указ. соч., с. 306—316.

¹³ Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы в Азии, с. 103.

¹⁴ Виноградов В. Б. О скифских походах через Кавказ. — Грозный, 1964, т. 9, с. 21—47; Халилов Дж. А. Археологические находки «скифского» облика и вопрос о «Скифском царстве» на территории Азербайджана. — МИА, 1971, № 177, с. 183—187;

Погребова М. Н. Памятники скифской культуры в Закавказье. — В кн.: Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье, М., 1981, с. 53.

¹⁵ Мурзин В. Ю. Скифы на Північному Кавказі. — Археологія, 1978, № 27, с. 23—24.

¹⁶ Там же, с. 35.

¹⁷ Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время. — Грозный, 1972, с. 60.

¹⁸ Геродот. Указ. соч., с. 192, 216—217.

¹⁹ Там же, с. 187—188.

²⁰ Жибелев С. А. Северное Причерноморье. — М.; Л., 1953, с. 329—339.

²¹ Струве В. В. Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии. — Л., 1968, с. 98.

²² Копейкина Л. В. Родосско-ионийская ойнохоя из кургана Темир-Гора. — ВДИ, 1972, № 1, с. 147—159.

²³ Браун Ф. К. Отчет о раскопках в Таврической губернии в 1898 г. — ИАК, Спб., 1906, вып. 19, с. 84—85; Leskov A. Die skythischen Kurgane. — Antike Welt. Sondernummer, 1974, abb. 74; Абрамова М. П. Погребения скифского времени Центрального Предкавказья. — СА, 1974, № 2, с. 202; Коренько В. А., Лукьяшко С. И. Новые материалы раннескифского времени на левобережье Нижнего Дона. — СА, 1982, № 3, рис. 2,2; 6,2.

²⁴ Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы в Азии, с. 108.

²⁵ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. — М., 1979, с. 135.

²⁶ Граков Б. Н. Скифы. — М., 1971, с. 128.

²⁷ Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — Киев, 1975, с. 108.

²⁸ Ильинская В. А., Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. — В кн.: Скифия и Кавказ. Киев, 1980, с. 39—54.

²⁹ Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин, с. 15, 25.

³⁰ Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — Киев, 1981, с. 71.

³¹ Смирнова Г. И. Новое в изучении археологических памятников Северо-Западной Скифии (западноподольская группа памятников). — В кн.: Культура Востока. Древность и раннее средневековье. Л., 1978, с. 118—119, 123—125.

³² Ковпаненко Г. Т. Племена скифского часу на Ворсклі. — К., 1967, с. 96—99.

³³ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. — САИ, М., 1966, вып. Д1-27, с. 37, 56.

³⁴ Там же, с. 22, 41.

³⁵ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия, с. 138.

³⁶ Копейкина Л. В. Особенности развития Березанского поселения в связи с ходом колонизационного процесса. — В кн.: Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. Тбилиси, 1979, с. 106—113; Капошина С. И. Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья. — МИА, 1956, № 50, с. 238; Крыжицкий С. Д. О развитии городской территории Ольвии в первом тысячелетии до нашей эры. — В кн.: Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья, с. 119; Виноградов Ю. Г. О политическом единстве Березани и Ольвии. — В кн.: Художественная культура и археология античного мира. М., 1976, с. 81.

³⁷ Константин Багрянородный. Об управлении государством. — ИГАИМК, 1935, вып. 91, с. 6.

³⁸ Толочко П. П. Киев и киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — Киев, 1980, с. 58.

³⁹ Якобсон А. Л. Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.). — МИА, 1950, № 17, с. 26.

⁴⁰ Толочко П. П. Указ. соч., с. 176.

⁴¹ Артамонов М. И. Скифское царство. — СА, 1972, № 3, с. 59.

⁴² Геродот. История, с. 187—188.

⁴³ Марченко К. К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй пол. VII — первой пол. I в. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1974, с. 16.

⁴⁴ Там же.

Г. Т. КОВПАНЕНКО, В. М. ФОМЕНКО

Поховання доби енеоліту — ранньої бронзи на правобережжі Південного Бугу

Археологічні джерела для вивчення історії племен Степового Побужжя в III—на початку II тис. до н. е. були до останнього часу обмеженими через погану дослідженість території. Публікації матеріалу часто неповні або мають характер коротких повідомлень. Між тим важливість цього регіону як місця стику і взаємодії культур доби міді —